Veronika Faktorová
veronika.faktorova@gmail.com

Kontury máchovského mýtu

ABSTRACT. Faktorová Veronika, Kontury máchovského mýtu (Contours of Mácha´s myth). „Poznańskie Studia Slawistyczne" 1. Poznań 2011. Rys Press, pp. 51–60. ISSN 2084-3011.

In 2010, Czech culture celebrates the 200-year anniversary of the birth of Karel Hynek Mácha, the Czech romantic poet. The early reactions to Mácha´s works were for the most part rejections: national culture did not want to admit themes that would not serve the immediate goal of developing Czech patriotic culture. In despite of this, from the 1860´s, Mácha´s legacy gradually advanced into the focus of Czech culture. Nevertheless, Mácha can be seen as indisputable part of the Czech cultural canon from the late nineteenth century. The ways in which Mácha became the greatest inspiration appearing in Czech literature, music, visual ATS, films or theatre were different, although they all created the mythological interpretations of poet.

Keywords: Mácha, cultural canon, mythological interpretation, patriotic culture, art inspirations

Karel Hynek Mácha přerostl v české kultuře ve významný fenomén: vyrovnávat se s ním musela každá nastupující umělecká generace. Od prvních posudků jeho textů až po naši dobu je možné sledovat interpretační proměny básníkova díla i různorodost přístupů k němu; Mácha se ocital také v perspektivách různých myšlenkových konceptů a ideologických soustav. Známe Máchu modernistického, surrealistického, nacionalistického, marxistického i katolického. Významný český spisovatel představuje ve své podstatě vrstevnatý kulturní obraz, který umožňoval a dodnes umožňuje nejrůznější projekce; neustále vzbuzuje touhu si jej také přivlastnit. Autorovu pozici trefně vystihl M. C. Put-

na ve studii nazvané *Čí je Mácha?* (1993), v níž poukázal na mnohé významy jedné z nejprestižnějších postav české kultury[1]. Máchovské interpretační variace výtvarně zachycuje i rozsáhlý soubor spisovatelových imaginárních portrétů: vedle rozervaného, temného básníka nicoty Maxe Švabinského (1907) se ocitá do sebe uzavřený, citlivý Mácha – prorok Jana Zrzavého (1924); snad až na pokraji reality a snu se nalézá ztvárnění Toyen (1932), obrazu dominuje tvář ženských rysů, jejíž oči se upínají kamsi vzhůru – vědomí postavy jako by vlínalo do průrvy v pozadí, kde se odhaluje hvězdné nebe.

Ať již se Mácha jevil komukoli jakkoli, zjednodušeně je možné říci, že jeho obraz se vždy utvářel mezi dvěma krajními reprezentacemi. Na jedné straně byl považován za nezpochybnitelnou součást národní literatury a působivou uměleckou výzvu, zatímco na straně druhé se neustále vynořuje básník v roli zneklidňujícího problému, s nímž je nutné se vyrovnávat se vší vážností. Zmíněné polarity nevyplývají jen z dokumentů soustředěných v knihách Pavla Vašáka *Literární pouť Karla Hynka Máchy* (1981) a *Česká pouť Karla Hynka Máchy* (1999), významných literárněvědných statí nebo známých básnických ohlasů máchovské poezie (generace májovců, J. Hora, V. Nezval, K. Šiktanc aj.). Nově je potvrdil i podrobný průzkum Máchovy sbírky uložené v Památníku národního písemnictví v Praze, který byl proveden u příležitosti retrospektivní výstavy ke 200. výročí básníkova narození (1810)[2]. Tento pohled je jistě zjednodušující a opomíjí další možnosti, jak pojímat a vykládat významného českého autora. Spojuje rovněž věci méně podstatné se zásadními. Jeho východiskem je však snaha vyrovnat se určitým způsobem s množstvím materiálu, jímž je Mácha v české kultuře obklopen.

Máchova vyhrocená polaritnost se konstituovala od momentu básníkova vstupu do české literatury. Připomeňme jen první recenze *Máje* (1836), v nichž se mísila chvála autorovy tvořivosti s přísnými odsudky. Znepokojující vyznění básně a dalších vrcholných textů, spočívající v tragickém zobrazení metafyzické prázdnoty lidské existence, posouvalo dobové umělecké meze (tedy to, co je možné ztvárnit

[1] M. C. Putna, *Čí je Mácha? – Něco materiálu ke kritice ideologické kritiky*, „Souvislosti" 1993, 4–5, s. 182–189.

[2] Výsledkem výstavy je katalog *KHM 1810–2010. Dvě století české kultury s Máchou*, Praha 2010, autoři D. Tureček a V. Faktorová.

a jak). Zároveň narušovalo integrující koncepci národního mýtu, která vylučovala všechny krajnosti[3]. Kontroverzní postavení K. H. Máchy vzrostlo také zásluhou kultu, který se počal utvářet kolem jeho osoby – Máchova legendární biografie zprvu nečerpala z Máchových deníků a korespondence, ale vyrůstala na základě autorovy vědomé stylizace v romantického básníka i ze vzpomínek jeho současníků, kteří jej nezřídka vykreslovali v romantickém duchu. Máchovy nezvyklé, rozervanecké projevy kanonizoval Karel Sabina v prvním životopise autora *Úvod povahopisný* (1845). Přes rozporuplné přijetí byl Mácha postupně integrován do obrazu národní kultury a byl posunut přímo do kanonického středu české literatury. V jakých souvislostech a na základě jakých reprezentačních praktik docházelo k této významné proměně, se pokusím nastínit.

S polovinou 19. století byla opuštěna negativní reakce prvních recenzí, tragické, drásavé momenty Máchových textů byly utlumeny, či zcela odsunuty mimo pozornost. Vyzdvihovanými přednostmi Máchovy poezie se staly citovost a neotřelé ztvárnění přírodních krás[4]. Máchova díla byla převedena do sentimentálního interpretačního klíče, a tak přiblížena konvenčnímu vkusu. Tendence prezentovat Máchu jako lyrika mládí, jara a milostného citu značně zesílila s nástupem parnasistní (ruchovsko-lumírovské) generace. Sentimentální pojetí Máchy se upevnilo jak v odborných výkladech, tak v umění. V biografickém souboru českých spisovatelů *Československý Plútarch* (1875) je Mácha – snad poprvé bezvýhradně kladně – oceňován pro svou „nevšední nadšenost v líčení rajských zjevů přírody" i „věrnost a horoucnost citu"[5]. Podobně uchopena je Máchova poezie i v básni Svatopluka Čecha *Na Valdštýně* (1891), v níž je vydávána za dojímavou řeč rámující líbezné přírodní obrazy: „Však čarovný tvůj Máj

[3] K nejnovějším interpretacím díla K. H. Máchy viz M. Červenka, *Komentář*, in: K. H. Mácha, *Básně*, Praha 2002; Z. Hrbata, M. Procházka, *Komentář*, in: K. H. Mácha, *Prózy*, Praha 2008; D. Tureček, *K. H. Mácha: kontexty a průsečíky*, in: *KHM 1810–2010. Dvě století české kultury s Máchou*, Praha 2010.

[4] Touhu, aby Máchova poezie směřovala k těmto umírněným významům, příznačně vyjadřovala báseň Františka Věnceslava Jeřábka z r. 1857: „(básník) dozrav nad mladého srdce zmatkem, / byl by přemoh svůj malomocný čas / a z krajin májů, v nichž to nyní žije, / by snesl máj milejší poezie" (P. Vašák, *Česká pouť Karla Hynka Máchy. Z paměti českého národa a jeho literatury*, Praha 1999, s. 51).

[5] J. R. M. Přecechtěl, *Československý Plutarch*, Kroměříž 1872, s. 194.

nás jímá, stále svěží, / svým modrým jezerem, s tou bílou v dálce věží, / svou vůní opojnou, svým snivým lunným leskem, / svým sladkým blouzněním i přehlubokým steskem / – neb vším tu mluví k nám ta, která věčně žije, / ta ve všech podobách vždy božská poesie"[6]. Doslova symbolem Máchovy sentimentalizace se stal petřínský pomník z dílny Josefa Václava Myslbeka (1912), představující básníka *Máje* jako roztouženého mladíka s kyticí v ruce. Citově dojímavé, nerozporné pojetí však nalezlo pole působnosti i v ilustracích Máchových děl. Kresby F. Slabého, J. F. Hetteše a P. Körbera (1901) charakterizují sladkobolné výjevy lítostí zhrouceného vězně, plačících amorků či lebky obklopené větévkami rozkvetlých stromů[7].

Máchova konvencionalizace probíhala současně i v jiné, spíše ideologické rovině. Již v prvních básních reagujících na básníkovu smrt byl autorův předčasný odchod prezentován jako nenahraditelná ztráta pro vlast. František Ladislav Rieger v žalozpěvu *Na smrt Karla Hynka Máchy* (1836) laje neblahému osudu: „ach, proč jsi vytrh vlasti z klínu / nejlepšího syna – silnou podporu?!", zatímco v básni Karla Kuzmányho *Pláč nad smrtí Karla Hynka Máchy* (1836) je opakován truchlivý verš: „na hrobě Máchy ležíc Čechie, Hynkuˇ volá!"[8]. Mácha začal být vnímán jako zástupce či přední mluvčí národa a jeho tragický osud byl připodobňován k neblahému stavu vlasti. Národní interpretace básníka nabyla na intenzitě s počátkem šedesátých let, jak dokládá závěr básně Vítězslava Hálka složené u příležitosti padesátiletého výročí Máchova narození (1860): „A on byl přece muž, vší hoden oslavy, / on veliký byl slovem, veliký byl činem; / on s námi trpěl, když viděl, kterak hynem, / on s námi bděl, stál, prost nízké obavy"[9].

Slučování národních významů se způsobem i okolnostmi autorova úmrtí bylo v české kultuře 19. století velmi produktivní, připomenout lze legendární biografie Boženy Němcové nebo Karla Havlíčka, avšak v případě K. H. Máchy se úmrtí stává základním, výchozím bodem, z něhož je nahlížen básníkův život i vykládáno jeho dílo. Mácha zemřel

[6] S. Čech, *Pestré cesty po Čechách*, Praha 1909, s. 270.

[7] Ilustrace jsou uloženy v PNP, výtvarný fond, karton B, inv. č. 9/2004–1–20, Ilustrace k básni K. H. Máchy Máj, přelom 19. a 20. století.

[8] P. Vašák, *Česká pouť Karla Hynka Máchy: z paměti českého národa a jeho literatury*, Praha 1999, s. 20 a 23.

[9] Ibidem, s. 54.

mladý, v přelomové životní etapě obecně spojované s nejradostnějšími životními okamžiky. Chystal se uzavřít sňatek, slavil narození syna a publikací *Máje* zpřístupnil veřejnosti své vrcholné dílo. Svou roli sehrálo i obligátně zdůrazňované tragické nepochopení, jemuž musel v důsledku nepříznivých kritik těsně před svým náhlým skonem čelit a na něž již nestihl reagovat. Jeho smrt byla zároveň vnímána jako nedozírná ztráta pro vzmáhající se českou literaturu. Tyto dramatické okolnosti přisoudily místu, kde byly uloženy autorovy ostatky, výjimečný status. Máchův hrob v Litoměřicích se stal nejen tématem poezie, ale i kultovním místem, k němuž se koncentrovaly základní významy národního mýtu „geniálního básníka"[10].

Mácha nevědomky zesnul v kraji, který lze označit za výbušné území napjatých česko-německých vztahů (Litoměřice se nacházely v sudetské oblasti s výraznou převahou německého obyvatelstva, k eskalaci národních sporů přispíval i prestižní kněžský seminář, který navštěvovali čeští, národně uvědomělí studenti). Máchův hrob proto přitahoval pozornost veřejnosti, stal se symbolickým místem, kde mohly být deklarovány cíle národního hnutí. V průběhu 19. století se zde konala řada protestů, demonstrací i různých manifestačních aktů; k hrobu putovali čeští studenti i přední umělci, hold velkému českému básníku zde vzdali J. V. Frič, májovci, S. Čech, A. Jirásek i K. V. Rais aj. Postupem času docházelo ke stále výbojnější nacionalizaci Máchova odkazu, Mácha byl v dobovém tisku běžně označován za „mrtvou stráž na nehostinné půdě německé", byl povýšen na symbolického ochránce české kultury na německém severu. Tak v básni Antonína Klášterského *Hrob Máchův* (1907), stavící do protikladu domnělou slovanskou jemnost básníka s neúprosným charakterem germánského kraje, je prostřednictvím autora *Máje* vyjádřen hrdý vzdor proti německé přesile; báseň je přitom aktuálním uměleckým převedením debaty rezonující v české společnosti, zda by Mácha neměl být převezen z cizího (rozuměj německého) kraje na národní vyšehradský hřbitov: „Spí v urvaném nám, odcizeném kraji, / on neskonale jemný, snivý, měkký; (…) Jej

[10] Povahu symbolického místa, reálně i fiktivně souvisejícího s životem a dílem kanonických spisovatelů, získával v české kultuře zpravidla rodný dům, především v podobě legendárních prostých chaloupek, tak bylo proslaveno zejména Staré Bělidlo, kde své dětství strávila B. Němcová.

nenechme – vy díte – tam, kde lají / nám, naší řeči; mezi naše reky / jej složme raději (…) ó, nechte spát jej, kde své zaspal žaly, / Však meče v pěst – ať půda ta je naše!”[11]. Národní pojetí Máchy se vznikem samostatného Československa nezesláblo, naopak bylo dále integrováno do oficiální, státem podporované kulturní politiky. Jejím výsledkem byly monstrózní celostátní oslavy 100. výročí Máchovy smrti (1936). Máchovu výsadní pozici v pantheonu české kultury prokázal též jeho druhý pohřeb v roce 1939, k němuž došlo již za německé okupace Československa. Koncepce obřadu, slavnostní projevy i demonstrativní účast desetitisíců „pozůstalých” ukázaly, že Mácha se stal pro českou veřejnost nezpochybnitelným národním symbolem, sakrem, k němuž se národ upínal v těžké chvíli, hledal u něj posilu či jeho prostřednictvím manifestoval svůj nesouhlas s nastalou situací[12].

Proti integrující poloze básníkova kultu vyvstával stále výrazněji Máchův subverzivní obraz. Začal se rodit vzápětí po básníkově smrti a na jeho rozšíření měl nemalé zásluhy Josef Kajetán Tyl, který v novele *Rozervanec* (1839), ale i v některých jiných textech vylíčil autora *Máje* jako „podivína v nejvlastnějším smyslu slova”, který „stravován vnitřním žárem, vypustil duši následkem ustavičného neklidu svého ducha”[13]. Negativní pojetí K. H. Máchy bylo upevněno s přelomem 50. a 60. let, nepříliš kladné soudy se objevovaly i v odborných publikacích. V *Riegrově slovníku náučném* (1866) charakterizuje Jakub Malý básníka jako „hloubavce, věčného čtenáře, stranícího se společnosti, po nocích bloudícího českou krajinou”, který byl zároveň „pln výstředností a málo sdílný”[14]. Důkazem „výstředního ducha Máchova”[15] byl podle

[11] A. Klášterský, *Sonety prchavých okamžiků*, Praha 1907, s. 14.

[12] O panující atmosféře svědčí titulky z dobového tisku (bez přesného uvedení zdroje): „Desetitisíce lidí u rakve K. H. Máchy − Rakev v pantheonu tone ve věncích − Slzy národa u prosté černé rakve, pokryté červeno-bílou vlajkou − Český národní duch nezlomen. Pocta K. H. Máchovi − Velká národní manifestace − Karel Hynek Mácha uložen do posvátné půdy královského Vyšehradu”.

[13] J. K. Tyl, *Přemyslovci J. E. Vocela*, „Ost und West” 1838, 2, č. 97, s. 397. Tyl nevnímal Máchu pouze negativně, naopak jej oceňoval jako geniálního básníka, který však napřel své tvůrčí síly nevhodným směrem.

[14] J. Malý, *Karel Hynek Mácha*, in: *Riegrův slovník náučný*, Praha 1866, s. 38–39.

[15] Ibidem.

autora hesla i jeho neobvyklý milostný vztah. Stylizace Máchy do role romantického rozervance byla prohloubena i jeho prvními životopisci: Karlem Sabinou a Jakubem Arbesem.

Subverzivní obraz Máchův, tedy Mácha rozporuplný, nihilistický a vypjatě subjektivní, se ocitl v ohnisku kulturní pozornosti nejpozději s polovinou 90. let 19. století, nejsilněji pak kolem jubilea v r. 1910. Máchova výstřednost přestala být charakteristikou ohrožující pozici básníka v kanonickém středu národní literatury, ale naopak hodnotou zakládající básníkův význam i určující kvalitu jeho poezie. Takovou koncepci Máchova díla obhajovali přední čeští kritici: Jindřich Vodák, F. X. Šalda nebo Miloš Marten, který vyložil básníka jako prvního impresionistu, když jej označil za „jemného malíře krajinných dojmů, měsíčních nokturn, chvějících se étherně, měkkých svítání nad horami, dálek, světelně prohlubujících obzor"[16]. Podle Martena byl Mácha náladovým melancholikem, jenž poprvé v české poezii pochopil umění jako krásu, „v níž se zračí napětí života i vnitřní drama individua"[17]. Klíčovými pojmy subverzivní reprezentace K. H. Máchy byly neobvyklost, jedinečnost a výlučnost, které se vztahovaly jak k básníkovu dílu, tak k jeho biografii. Příznakem originality byl postihován a vysvětlován každý aspekt Máchovy poetiky, zvláštní pozornost byla věnována zejména jazykové stránce. Studiemi modernistických kritiků se ukotvuje spojení máchovský jazyk, jakožto ekvivalent svébytného zacházení se slovem i veršem. Šaldovými slovy specifikum Máchovy řeči tkvělo v „bezuzdné obraznosti", básníkův projev je postižen „šílenstvím metafory" či „hašišovou rozkoší halucinace"[18]. Marten pak vyzdvihoval hudebnost Máchových veršů, z nichž „tryská nervózní crescendence vášně"[19].

Modernistické pojetí Máchy získalo novou návaznost ve 30. letech 20. století: novým paradigmatem utvářejícím výklad Máchovy poetiky se stal surrealismus. Čeští surrealisté nalezli v Máchovi druh imaginace naplňující jejich představu o autonomním a ničím neomezeném principu

[16] M. Marten, *Akkord. Mácha, Zeyer, Březina. Essaye*, Praha 1929, s. 14.

[17] Ibidem, s. 7.

[18] F. X. Šalda, *Karel Hynek Mácha a jeho dědictví*, in: *Soubor díla F. X. Šaldy. Duše a dílo*, sv. 2, Praha 1950, s. 65.

[19] M. Marten, op. cit., s. 19.

umělecké tvorby. Přitažlivý však pro ně nebyl jen deklarovaný automatismus básníkovy poezie a jeho způsob zobrazení subjektivity, ale i zdroje a momenty, z nichž podle surrealistů vyrůstala Máchova tvůrčí invence. Zejména Vítězslav Nezval v různých studiích zdůrazňoval význam sexuality a snovosti v Máchově díle, tedy hlavních surrealistických východisek. „Mácha byl surrealistou životem, sny, poezií i smrtí"[20], uzavírá svůj výklad Máchy ve sborníku *Ani labuť ani Lůna* (1936), manifestačním aktu surrealistické skupiny, jímž byla proklamována genetická vazba mezi moderní poezií a Máchovou tvorbou. Zásadním textem se pro surrealisty nutně staly Máchovy deníky jakožto autentické zdroje básníkova vnitřního života, o jejichž necenzurované vydání se ve třicátých letech rozhořel prudký spor mající soudní dohru[21].

Surrealisté vykreslovali Máchu jako výlučného umělce, tvořícího v rozporu s panujícími literárními konvencemi, a projektovali jej do společensky provokativního symbolu. Jejich přístup k Máchovi byl určitými kruhy chápán značně negativně, téměř jako nemístná uzurpace básníkova odkazu. Na snahu udělat z Máchy surrealistu ironicky reagoval v recenzi sborníku kupříkladu Arne Novák; mnohem rozhořčeněji se později na adresu surrealistických umělců vyjádřil Karel Horký, redaktor *Národních listů*: „mnohdy i neobyčejně talentovaná část naší poválečné umělecké generace se opičila po cizích novotách a experimentech, přestávajíc sloužit národnímu umění a budovat jeho trvalé hodnoty. (...) posmrtné povýšení pěvce Máje za duchovního otce surrealismu byl vrchol všeho"[22]. Máchův národní kult, aktualizovaný v souvislosti s rokem 1936 a následně s básníkovým druhým pohřbem, se musel nutně střetnout s pojetím zdůrazňujícím modernost, nekonvenční provokativnost a kosmopolitní význam básníka. Výhrady proti surrealistům však neměli pouze národně orientovaní tvůrci a kritici. Karla Janského, předního máchovského badatele a hlavního zastánce cenzurovaného vydání Máchových deníků, lze jen stěží označit za odpůrce progresivních uměleckých proudů. Patřil ostatně mezi iniciá-

[20] V. Nezval, *Konkrétní iracionalita v životě a dílech Karla Hynka Máchy*, in: *Ani labuť ani Lůna*, Praha 1995, s. 41.

[21] Podrobněji viz V. Faktorová, *Mácha jako součást i problém české (národní) kultury*, in: *KHM 1810–2010. Dvě století české kultury s Máchou*, Praha 2010, s. 107–110.

[22] K. Horký, *Konečně doma*, „Národní listy" 1938, 78, č. 295, s. 1–2.

tory zřízení busty K. H. Máchy v Litoměřicích, díla sochaře V. Blažka (1936), které představovalo moderní variantu k sentimentální podobě Myslbekova máchovského pomníku na Petříně. Modernita se tak může pokaždé jevit zcela jinak, vždy záleží na jednotlivých myšlenkových východiscích či perspektivách, z nichž je pojímána.

Uplynulé dvousté výročí Máchova narození (2010) vyzývá k zamyšlení, v jakém poměru jsou v současné době reflektovány popsané přístupy, které formovaly dvě krajní reprezentace K. H. Máchy v české kultuře; tedy Mácha, závažný symbol národního hnutí, uzpůsobený konvenčnímu vkusu, a na druhé straně Mácha provokativní, subverzivní, bořící literární i společenské normy. Je zřejmé, že se stále jedná o velice produktivní kulturní etikety, které spolu stále koexistují a mohou být naplňovány různým obsahem a získávat nová pole působnosti. Sentimentálně-nacionální výklad Máchy je nadále udržován a přijímán[23], zároveň se ale objevují i jeho nové významové kontury. Daný výklad je prezentován jako prohlédnutý typický český mýtus, jenž je nutno vyvrátit, demytizovat, případně parodovat[24]. Setrvalost projevuje i pojetí Máchy jako výjimečného uměleckého génia, jako věčné inspirace, kdy na významu získávají Máchovy deníky; v duchu Jakobsonova kdysi vysloveného přání jsou pojímány jako nejzásadnější, či dokonce jediná dnes relevantní část básníkovy tvorby[25]. Mácha jako emblém modernosti, který přetrvává v české kultuře, však není lepším uchopením básníkova díla, naopak nabývá stejných mytických kontur, jaké se zračí v obraze K. H. Máchy coby národního básníka jara, přírody a lásky. Mýtotvornost modernistické koncepce spočívá zejména v tom,

[23] Nejpatrněji působí milostná symbolika spojená s básníkem; každý první květen se u Máchovy sochy na Petříně setkávají zamilované páry, aby se účastnily obskurních soutěží široce prezentovaných v médiích, například o nejdelší polibek. Ve vážnější rovině však působí Máchův hrob; připomeňme 17. listopad 1989, kdy se průvod studentů při cestě na Národní třídu zastavil také u Máchova hrobu na pražském Slavíně, který se – jako už tolikrát předtím – opět ocitl v centru událostí, jež lze označit za dějinné.

[24] Kritické nahlédnutí sentimentálně nacionalistického pojetí K. H. Máchy reflektuje esej Josefa Jedličky O vlastenectví aneb hrdliččin hlas zařazená do knihy *České typy a jiné eseje* (1992, opět. vyd. 2009). Texty vychází z Jedličkových rozhlasových reportáží pro stanici Svobodná Evropa ze 70. a 80. let předchozího století.

[25] Podobně je dnes vyzdvihován i jiný text s povahou osobního záznamu – korespondence Boženy Němcové, jejíž kompletní edici připravila Jaroslava Janáčková.

že vytrhuje Máchu z kontextu obrozenské kultury a činí z něj ojedinělý básnický zjev, který dalece předběhl svou dobu.

Literatura

Čech S., *Pestré cesty po Čechách*, Praha 1909.

Červenka M., *Komentář*, in: K. H. Mácha, *Básně*, Praha 2002, s. 295–318.

Hrbata Z., Procházka M., *Komentář*, in: K. H. Mácha, *Prózy*, Praha 2008, s. 277–471.

Horký K., *Konečně doma*, „Národní listy" 1938, 78, č. 295, s. 1–2.

Klášterský A., *Sonety prchavých okamžiků*, Praha 1907.

Malý J., *Karel Hynek Mácha*, in: *Riegrův slovník náučný*, Praha 1866, s. 38–39.

Marten M., *Akkord. Mácha, Zeyer, Březina. Essaye*, Praha 1929.

Nezval V., *Konkrétní iracionalita v životě a dílech Karla Hynka Máchy*, in: *Ani labuť ani Lůna*, Praha 1995, s. 28–41.

Přecechtěl J. R. M., *Československý Plutarch*, Kroměříž 1872, s. 194.

Putna M. C., *Čí je Mácha? – Něco materiálu ke kritice ideologické kritiky*, „Souvislosti" 1993, 4–5, s. 182–189.

Šalda F. X., *Karel Hynek Mácha a jeho dědictví*, in: *Soubor díla F. X. Šaldy. Duše a dílo*, sv. 2, Praha 1950, s. 34–73.

Tureček D., Faktorová V., *KHM 1810–2010. Dvě století české kultury s Máchou*, Praha 2010.

Tyl J. K., *Přemyslovci J. E. Vocela*, „Ost und West" 1838, 2, č. 97, s. 397.

Vašák P., *Česká pouť Karla Hynka Máchy: z paměti českého národa a jeho literatury*, Praha 1999.